

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

УДК 16 (001)

С. В. Женжера, ст. викл., ВМУРоЛ "Україна",
здобувач, КНУТШ

МОЖЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ НАУКОВОГО СТАТУСУ СОЦІАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ В МЕЖАХ КОНЦЕПЦІЇ ТЕОРЕТИЧНОГО ЗНАННЯ В. С. СТЬОПІНА

Стаття присвячена дослідженню можливостей застосування концепції теоретичного знання В. С. Стьопіна для філософсько-методологічного аналізу структури теоретичних моделей у суспільствознавстві в умовах формування постнекласичного типу раціональності, застосування нелінійної математики, використання віртуальних моделей.

Ключові слова: формалізація, теоретичні об'єкти, моделювання, постнекласичний тип раціональності, операціональний статус.

Статья посвящена исследованию возможностей применения концепции теоретического знания В. С. Стьопина для философско-методологического анализа структуры теоретических моделей в обществознании в условиях формирования постнеклассического типа рациональности, применения нелинейной математики, использования виртуальных моделей.

Ключевые слова: формализация, теоретические объекты, моделирование, постнеклассический тип рациональности, операциональный статус.

Article is devoted to searching possibilities of V. S. Stopin's theoretic knowledge conception application to the philosophic-methodological analysis of theoretic models structure in social studies in conditions of postunusual rationalities type formation, non-linear mathematics application, virtual models use.

Keywords: formalization, theoretical objects, modeling, postunusual rationalities type, operational status.

Природничі науки у наш час являють собою чи не найяскравіший приклад ефективного вирішення проблеми складності. У їх межах здійснюється відносно вдала спроба створення моделей та теорій "першої природи", практичним свідченням чого є низка науково-технічних революцій та бурхливий розвиток інженерної справи та технологій різних рівнів і спрямувань протягом останніх двох сторіч. Ця стаття присвячена питанню можливості використання відповідних методологічних засобів і для дослідження "природи другої".

При цьому ми базуватимемося на аналізі структури наукового знання, яку виокремлює В. С. Стьопін [1]. І хоча більш характерним для вітчизняної філософсько-методологічної традиції є діяльнісний підхід, сам Стьопін, підбиваючи підсумки комплексного дослідження системи наукового знання, вдається виокремлення наступних трьох аспектів:

- 1) теоретичного;
- 2) формалізованого;
- 3) операціонального.

Вони мають відповідати трьом рівням аналізу мови наукового дослідження: семантичному, синтаксичному та прагматичному. Хоча досягти

такої відповідності на сто відсотків і не завжди вдається, оскільки аналіз, орієнтований на мову дослідження, характерний для західної філософської традиції, особливо якщо звернутися до герменевтики та аналітичної філософії. Тоді як наголошення на операціональному аспекті є надбанням традиції радянської (завжди орієнтованої на тісний методологічний зв'язок теорії та практики) та продовжується філософією вітчизняною. Першою стороною аналізу структури наукової теорії за В. С. Стьопіним оберемо змістовний аспект, тобто особливості існування в ній абстрактних об'єктів. Потім перейдемо до формалізації та операціонального статусу наукових теорій та моделей.

Теоретичні об'єкти. За класифікацією, на якій базується концепція В. С. Стьопіна, абстрактні об'єкти (вони ж теоретичні об'єкти, зокрема теоретичні конструкти) виступають різновидом об'єктів ідеальних: "Емпіричні об'єкти являють собою абстракції, що фіксують ознаки реальних предметів досвіду. Вони є певними схематизаціями фрагментів реального світу. Будь-яка ознака, "носієм" якої є емпіричний об'єкт, може бути знайдена у відповідних їй реальних предметів (але не навпаки, оскільки емпіричний об'єкт репрезентує не всі, а лише деякі ознаки реальних предметів, абстраговані з дійсності у відповідності до задач пізнання і практики). Емпіричні об'єкти складають зміст таких термінів емпіричної мови, як "Земля", "дріт із током", "відстань між Землею та Місяцем" тощо. Теоретичні об'єкти, на відміну від емпіричних, є ідеалізаціями, "логічними реконструкціями дійсності". Вони можуть бути наділені не лише ознаками, яким відповідають властивості і відношення реальних об'єктів, але й ознаками, яких не має жоден такий об'єкт. Теоретичні об'єкти утворюють зміст таких термінів, як "точка", "ідеальний газ", "абсолютно чорне тіло" тощо" [2]. Звичайно, таке розуміння структури наукової теорії та дефініції ідеальних, абстрактних, ідеалізованих об'єктів не є остаточним і може відрізнитися навіть в межах однієї традиції [3], проте саме концепція В. С. Стьопіна на даний момент охоплює та пояснює максимальну кількість історичних та теоретичних особливостей та рівнів існування сучасної науки.

В рамках цієї структури особливу увагу В. С. Стьопін приділяє теоретичним об'єктам. Це пояснюється тим, що "... формулювання теоретичних законів безпосередньо відносяться до системи теоретичних конструктів ... І лише у тій мірі, в якій побудовані з них теоретичні схеми репрезентують сутнісні зв'язки досліджуваної реальності, відповідні закони можуть бути застосовні до її опису. Цю особливість теоретичних знань можна прослідкувати не лише у фізиці, хоча тут вона проявляється в найбільш чіткій формі. Ця особливість простежується у всіх тих областях науки, які вступили у стадію теоретизації" [4].

Але якщо звернутися до суспільствознавства, то, на думку І. Ф. Девятко, проблема полягає в тому, що "... на сьогоднішній день мова соціологічної теорії досить часто не відповідає навіть такій вимозі визначеності: одні і ті ж факти, що розглядаються в одному й тому ж концептуальному аспекті, описуються різними термінами, концептуа-

льний зв'язок між якими залишається непроясненим, так що теоретичні висловлювання, які ми отримуємо, виявляються несумісними та неперевірваними "один проти одного". В найпростішому випадку ми маємо справу з постійним "перейменуванням" понять, що не супроводжується концептуальною проробкою, тобто уточненням змісту поняття і його концептуального поля (відносин з іншими фрагментами теоретичної "сітки"), іншими словами, просто з винаходом нових термінів для добре відомих ідей" [5]. Проте для нас ця "добра відомість" якраз і постає питанням. У природничих науках важко особисто переосмислити та перейменувати не те що добре відомі поняття та закономірності, але будь-які теоретичні об'єкти.

Складність ця визначається насамперед двома іншими аспектами існування такого об'єкту: формалізацією та його операціональним статусом. Перша дозволяє "відірвати" теорію від свого творця як окремого вченого із власною суб'єктивною думкою; а другий забезпечує можливість об'єктивної перевірки отриманої теоретичної формалізованої (як правило, математизованої) моделі. В результаті значною мірою відпадає необхідність безперервного і нескінченного ознайомлення із минулими та сучасними способами розуміння одних і тих самих термінів. Причому перспективи такої гонитви за інформацією в сучасному науковому середовищі є більше ніж примарними.

Якщо ж стати на позицію принципової неможливості такої формалізації, ми отримаємо ситуацію, характерну власне для філософського знання. Визнання його як наукового унеможливується, зокрема тим, що ми не здатні остаточно визначитись із тим, що мав на увазі під певним терміном кожен окремо взятий автор. Більш точним буде дослідження, яке врахує специфіку відповідної філософської традиції, до якої він належав, а також особливості історичної епохи. Проте якраз при такій спробі "уточнення" індивідуальність згаданого автора поступово розчиняється серед тих тенденцій, до яких він мав прямувати на наш погляд (варто хоча б згадати, ким був Аристотель для середньовічних отців церкви та через кілька століть для дослідників доби Відродження).

Для філософії ця ситуація не є критичною. Навпаки, в цьому полягає специфіка цієї форми знання. Саме завдяки ній філософія виступає тією граничною формою раціонального мислення, у якій вкорінені термінологічний та аксіоматичний апарат будь-якої науки. Але науки якраз і починаються там, де з'являється можливість загальновизнаного уточнення термінології (а для природничих дисциплін ще й можливість експериментального підтвердження). Таким чином різноманітні дисципліни періодично виходять із лона філософії, набуваючи самостійності і відповідної обмеженості. У протилежному випадку вони знову перетворюються на окрему філософську концепцію. Тому, на нашу думку, говорити про проблему формалізації соціального знання можна лише у сенсі того, як це робити. Можливо, особливим чином, відмінним від класичної природничої формалізації. Але в будь-якому випадку відповідь на питання про принципову можливість такої формалізації має бути позитивна.

В. С. Стьопіна, якраз, у його схемі більше цікавлять ті теоретичні об'єкти, які взагалі безпосередньо не пов'язані з досліджуваною реальністю: "Вказана частина теоретичних об'єктів отримує своє визначення тільки всередині теорії, в системі смислових зв'язків та відношень її висловлювань. Цей факт часто фіксується в логіці науки у формі твердження, що не всі, а тільки деякі терміни теоретичної системи повинні мати операціональний зміст, тобто бути пов'язаними через посередництво особливих правил відповідності (операціональних визначень з об'єктами, що перетворюються у досвіді). Зміст же інших термінів визначається тільки всередині тієї чи іншої системи теоретичної мови, в межах мовних контекстів, де теоретичні терміни виявляються пов'язаними один з одним і з термінами, що мають операціональний смисл. Іноді перші зв'язки називають внутрішньотеоретичними, а другі, що виходять за межі теоретичної мови, – епістемічними" [6]. Серед таких об'єктів можна знайти ідеалізації найвищого рівня, максимально придатні для формалізації.

Причому це відноситься до будь-якої галузі наукового і навіть напівнаукового знання: найбільш абстрактна модель, що відображає ситуацію у ідеалізованому вигляді та оперує граничними ознаками та поняттями, тим самим автоматично відкриває шлях для власної формалізації. "Навіть у найбільш "м'яких" формах теоретичного знання, до яких відносять зазвичай такі гуманітарні дисципліни, як літературознавство, музикознавство, мистецтвознавство (протиставляючи їх "жорстким" формам математизованих теорій природничих наук), можна віднайти прошарок абстрактних теоретичних об'єктів, що утворюють теоретичні моделі досліджуваної реальності" [7].

Наявність величезної кількості таких об'єктів у теоретично розвинутому суспільствознавстві сумнівів не викликає. Але, як вже зазначалося, наступна проблема полягає у необхідності формалізувати ці об'єкти, моделі та теорії, тим самим "відірвавши" їх від впливу власних творців. Взяти хоча б структуру загальної системи дії Т. Парсонса, що складається із чотирьох компонентів:

- 1) системи культури;
- 2) соціальної системи;
- 3) системи особистості;
- 4) поведінкового організму.

Навіть не вдаючись до подробиць взаємозв'язку та функціонування цих систем, можна побачити відмінності просто у способі подання цієї загальної схеми самим Т. Парсонсом [8], Дж. Рітцером [9] та І. Ф. Девятко [10] – цей список, звичайно, можна продовжити.

Способи формалізації соціальних моделей. Проблема формалізації соціального процесу і сприйняття змін у соціумі та самого соціуму, як системних явищ не є новою. Тому ми маємо насамперед вести мову про характер сучасного вирішення даної проблеми. Як зазначає Л. Д. Бевзенко: "Не буде перебільшенням сказати, що та область соціології, яку позначають як "соціологію соціальної зміни" являє собою зараз одну з гілок соціології, що розвивається найбільш динамічно та відрізняється

багатопарадигмальністю, великим різноманіттям концепцій, які виникають у її рамках" [11]. Серед сучасних засад створення моделей соціальних змін особливого розповсюдження набувають:

1) використання останніх досягнень комп'ютерної техніки та створення відповідного програмного забезпечення;

2) активне використання нелінійних математичних моделей для дослідження процесів саморозвитку в суспільстві;

3) спроби переосмислення системного підходу та його значення (наприклад, так званий "польовий підхід" П. Штомпки);

4) нове тлумачення досягнень вітчизняної діалектичної методології у порівнянні із сучасними синергетичними концепціями.

З цього приводу останнього Л. Д. Бевзенко зазначає: "Не можна обійти увагою і ще один суттєвий момент, який також, очевидно, вносить чималу лепту у зростаючу популярність синергетичних ідей на пострадянському просторі. Це вже власно радянський вклад в наші мисленеві конструкції, який полягає у діалектичній мислительній схемі, що стала звичною для нас (або, принаймні, тому її варіанті, який пропонувався нам у курсі діалектичного матеріалізму). Описувані синергетикою стрибкоподібний розвиток, циклічність, вихід на деякі граничні стани, у яких кількісний зріст параметрів порядку та ентропійного показника переходить в якісні зміни системних визначенностей, – все це дуже близько до руху по спіралі, переходу кількості у якість, які ми засвоювали вже зі шкільних суспільствознавчих курсів. Нелінійність синергетичного мислення хоча і не співпадає у всьому зі знайомим нам діалектичними логічними конструкціями, все ж не вступає з ними у протиріччя, а це у психологічному плані забезпечує позитивне тло їх сприйняття" [12].

Проте згадані логічні конструкції у синергетиці набувають насамперед математизованого вигляду, що відштовхує від останньої значну кількість фахівців із гуманітарної галузі знання. За умов сучасного формування постнекласичного типу раціональності із його прагненням до подолання протиріч між природничим, суспільствознавчим, гуманітарним знанням, ця проблема набуває особливої актуальності. Ми, звичайно, не претендуємо на остаточні рішення, а лише прагнемо оцінити міру використання логічних засобів до вирішення завдання моделювання соціуму.

Досить часто буває, що характер формалізації тієї чи іншої моделі у суспільствознавстві визначається підготовкою відповідного фахівця, тим математичним апаратом, яким він володіє, або, як це буває зараз – тим програмним забезпеченням, яке він використовує. Деякі дослідники проблем моделювання, визначаючи формалізацію, виходять із того, які методи є для них провідними: математичні або кібернетичні. Хоча навіть у автори, які орієнтуються на математичну формалізацію ведуть мову не лише про математику, але й більш широко – про застосування знакових засобів, що відповідно базуються на формальній логіці. Таким чином формалізація не обмежується математичним апаратом, використовуючи знакові засоби у широкому сенсі з метою забезпечення раціоналізації моделі. Ми, звичайно, не можемо говорити, що формалізація

веде модель від суб'єктивного до об'єктивного вигляду – оскільки сучасні дослідження в рамках постнекласичної науки доводять некоректність висловлювань щодо суто суб'єктивного чи суто об'єктивного знання. Скоріше мова тут ітиме про перехід від суб'єктивного до інтерсуб'єктивного, від моделі, створеної та зрозумілої автором до зрозумілої та придатної для перевірки науковим колективом.

У розумінні формалізації виходити можна і з кібернетичного аспекту, будуючи знакову систему, зрозумілу для електронно-обчислювального приладу певного типу. Комп'ютерна перевірка математичних моделей [13] та здійснення за його допомогою складних статистичних розрахунків збільшує значення цього типу моделювання у суспільствознавстві із кожним роком.

Третім способом розуміння формалізації у суспільних науках виступає логіка. Причому мається на увазі не символічна, яка лежить в основі математики. Мова йде про такий засіб формалізації, як філософська логіка; на відміну від логіки математичної. А. Т. Ішмуратов у праці "Вступ до філософської логіки" характеризує цю проблему наступним чином: "З появою символічної логіки, орієнтованої на дослідження основ математичного знання, розпочалися й завжди точилися суперечки: чи є логіка частиною філософії або ж частиною математики. Одне з головних завдань цього вступу – переконати в тому, що логіка, незважаючи на перипетії її застосування у будь-якій царині (науковій, довкола науковій і навіть ненауковій), виникнувши в лоні філософії, залишається і дотепер частиною філософії, а зворот "філософська логіка", що видається тавтологічним, вживається логіками-гуманітаріями (на відміну від логіків-математиків) з метою відстояти термінологічно цю тезу, відмежувавши себе від вузьких уявлень про сучасну логіку як прикладну математику" [14]. Формалізацію А. Т. Ішмуратов визначає як "побудову формального числення (знакової системи з виразами формальної мови) за допомоги строгих правил утворення формул (слів формальної мови) і правил перетворення цих формул (граматика формальної мови) та правил інтерпретації, тобто правил точного розуміння сенсу формул" [15]; але одразу ж зауважує знову, що "Технічні застосування логіки, застосування логіки щодо математики (саме до математики, а не до філософії математики), щодо лінгвістики тощо, звичайно, ставлять завдання, стимулюють розвиток логіки, але їхній вплив на неї є значно меншим, ніж вплив філософії" [16].

Для логічного аналізу суспільних явищ призначені цілі розділи сучасної логіки. А. Т. Ішмуратов виділяє в першу чергу наступні групи теорій:

- 1) логіка людської діяльності, яка поділяється у свою чергу на чотири менших групи логічних концепцій:
- 2) логіку міркування і діяльності;
- 3) логіку дії;
- 4) логіку людської взаємодії;
- 5) логіку практичних міркувань.

Крім того, окремо можна виділити логічну теорію ігор, а також такі різновиди модальної логіки як:

- 1) деонтична логіка;
- 2) епістемічна логіка;
- 3) праксеологіка [17].

Таким чином, спробуємо узагальнити усе вищенаведене в наступному визначенні: формалізація є необхідною складовою процесу побудови моделі у сучасних науках, як природничих, так і гуманітарних, зокрема суспільних. Засобами формалізації певної теорії виступають знакові системи – математичні та логічні (як символічні так і філософські), а також апарат комп'ютерного моделювання – від надскладних розрахунків до візуалізації.

А тепер звернемося до другої частини питання про формалізацію – а саме, у який спосіб вона можлива щодо теоретичних об'єктів соціальної моделі. Окрім формально-логічного методу, іншим способом формалізації соціальної теорії постає кібернетика. І не зважаючи на деякі спроби відокремити її від математики, точніше було б говорити про математико-кібернетичний шлях (так само як і про логічно-кібернетичний).

На сучасному етапі взаємодія кібернетики, математики та суспільствознавства набула ще однієї особливості, яка стосується самого математичного апарату, що використовується для формалізації соціальних процесів. В недалекому минулому це була (а часто і залишається) статистика. Її певна обмеженість стала зрозумілою досить давно. Ось як визначав цю проблему Н. Вінер: "... у суспільних науках ми маємо справу із короткими статистичними рядами і не можемо бути впевнені, що значна частина того, що нами спостерігається, не створена нами самими... Коротше кажучи, будуть чи ні наші дослідження в суспільних науках статистичними чи динамічними – а вони мають бути тими й іншими, – вони можуть мати точність лише до дуже невеликого числа десятинних знаків і в підсумку ніколи не доставлять нам такої кількості перевіреної значущої інформації, яку можна було б порівняти з тією, що ми звикли чекати у природничих науках. Ми не можемо дозволити собі нехтувати соціальними науками, але не повинні будувати перебільшених сподівань щодо їх можливостей. Подобається це нам чи ні, але багато що ми повинні залишити "ненауковому", оповідальному методу професійного історика" [18].

Якщо провести аналогії з природознавством, то ми побачимо низку математичних теорій, що змінювали одна одну у відповідності до об'єктів дослідження фізики. Наукове значення самої статистики тривалий час ставилося під сумнів [19]. Проте необхідність нового підходу до вивчення явищ термодинаміки зрештою привела до її "реабілітації". Зараз аналогічні процеси відбуваються у зв'язку із необхідністю дослідження синергетичних процесів, формалізація яких можлива лише за рахунок нелінійних рівнянь. Паралелі між синергетичними процесами у природознавстві та процесами соціальної самоорганізації все частіше проводяться як фізиками, так і соціологами, незважаючи на ряд термінологічних суперечностей.

Якщо ж згадати, що саме виникнення фізики як класичної теоретичної науки супроводжувалось встановленням відповідності нової механіки та нової математики, то доволі цікавим виявляється припущення щодо такого співпадіння у суспільствознавстві. Не виключено, що формалізація його новітніх концепцій була просто принципово неможливою саме через нерозвиненість і неактуальність необхідної математики. Статистика навряд чи була здатна адекватно описати самоорганізацію. Вона була необхідним, але допоміжним засобом, що відносився не стільки до теоретичних, як до емпіричних об'єктів суспільствознавства.

Ю. М. Плотинський з приводу позитивної ролі математики у соціології зазначає, що "Сучасна математика надає у розпорядження дослідника цілу родину глибоко опрацьованих мов та діалектів. Для опису соціальних феноменів соціолог може використати мову рівнянь алгебраїчних та диференційних. Для аналізу структури соціальних процесів можна використати мови теорії множин і теорії графів. Для аналізу даних соціологічних досліджень широко використовується мова теорії ймовірностей" [20]. Кібернетичні ж засоби, на його думку, значно допомагають цій справі, оскільки дозволяють працювати із занадто складними для людського уяви багатofакторними моделями: "Імітація математичних моделей на сучасних ЕОМ дає можливість досліджувати складні системи, частини яких описані різними математичними мовами" [21]. Більше того, з такими моделями можна не лише працювати, за допомогою комп'ютера їх можна уявити та навіть візуалізувати – згадаймо фрактальну геометрію.

Саме тут і проявляється момент співпадіння всіх трьох аспектів: теорії, форми і техніки. Виявляється, що нелінійне моделювання без допомоги ЕОМ має хіба що академічний інтерес: "Одним із основних заперечень проти вторгнення математичного моделювання в область суспільних наук є твердження про те, що соціальні процеси занадто складні, а математичні моделі часто виявляються надспрощеними. Однак основний обмежувачий фактор тут не апарат прикладної математики, а можливості людського розуму осмислити та проаналізувати складну, багатofакторну модель" [22].

В. С. Стьопін у "Теоретичному знанні" [23] визначає формалізацію насамперед на матеріалі природничих дисциплін. Тому її визначення набуває наступного вигляду: "Рівняння та абстрактні об'єкти теоретичної схеми можна розглядати як відносно самостійні компоненти теоретичного знання. Такий підхід виправданий принаймні через дві обставини. По-перше, одні й ті самі рівняння можуть бути пов'язані з різними теоретичними схемами і, якщо останні обґрунтовані як відображення відповідних фрагментів фізичної реальності, можуть постати як опис різноманітних фізичних взаємодій... По-друге, теоретична схема, якщо зафіксувати її мовою змістовного опису, може існувати відносно незалежно від рівнянь" [24].

Але, з іншого боку, В. С. Стьопін зазначає і протилежний аспект: "... підкреслюючи деяку самостійність рівнянь і фундаментальних теорети-

чних схем, не можна забувати, що ця самостійність *відносна* і що вказані компоненти теоретичного знання тісно пов'язані між собою. З одного боку, поза зв'язком із теоретичною схемою рівняння є лише математичними формулами, не вираженням для фізичних законів. Інакше кажучи, рівняння не мають фізичної інтерпретації. Таку інтерпретацію забезпечує теоретична схема, попередньо обґрунтована у якості ідеалізованої моделі певної реальної області взаємодій. З іншого боку, поза зв'язком із рівняннями теоретична схема дає бідне й абстрактне уявлення про реальність, що вивчається. Багатство зв'язків і відношень її абстрактних об'єктів, через посередництво яких в теоретичному знанні характеризуються процеси природи, виявляється завдяки рівнянням. Останні ніби розгортають зміст теоретичної схеми найбільш простим способом і у найбільш повній формі" [25]. Суттєвий момент полягає в тому що формалізація існує не лише на рівні свідомого створення певної визначеної моделі. Вона впливає також із характеру мислення та відповідної теоретичної підготовки фахівця: "... найголовніше у взаємодії рівнянь та теоретичних схем полягає в тому, що математичні засоби приймають активну участь у самому створенні абстрактних об'єктів теоретичної схеми, визначають їх ознаки. Навіть тоді, коли дослідник вдається до змістовного опису теоретичних схем, він неявно користується математичними уявленнями" [26].

Проте для нашого аналізу процесів моделювання, особливо у суспільствознавстві, це твердження В. С. Стьопіна варто трохи розширити. Ми скажемо, що кожен фахівець, створюючи модель на концептуальному рівні вже має поряд із філософсько-методологічними засадами певні свідомі чи несвідомі уявлення або установки, аналогічні до математичних формул або визначень. Якщо мова йде про гуманітарно орієнтованого фахівця, який навіть не збирається особисто займатися подальшою формалізацією чи комп'ютеризацією власної моделі, то ці визначення будуть не такі чіткі і однозначні, як у природничика. Але вони все одно відображатимуть теоретичну традицію, у якій працює фахівець. Проблема (а можливо, і перевага) суспільствознавства полягатиме в тому, що кількість цих традицій буде досить значна, а відповідно, очевидність не настільки велика. Хоча це і не можна порівняти із ситуацією в філософії, коли ще на думку Сократа, філософську дискусію не можна не лише формалізувати, а навіть нема сенсу занотовувати, бо так вона втрачає свою силу.

Сучасне суспільствознавство має шанс досягти більш високого рівня використання спільних вихідних формалізацій. Шанс цей полягає у відкритості сучасного світу та такому явищі як інформаційне суспільство. Свідчення цього – підвищення цікавості західних теоретиків до досягнень радянської діалектичної методології та зворотне явище: посилена увага вітчизняних спеціалістів до надбань західної науки, зокрема соціології, саме неупереджене вивчення яких стало можливим з часів падіння "залізної завіси".

Таким чином ми бачимо, що в наш час склалася унікальна для суспільствознавства ситуація, коли спроби аналізу теоретичних об'єктів та

моделей за аналогією зі структурою природничих теорій, можуть бути підкріплені можливістю здійснення формалізації цих об'єктів за допомогою насамперед нелінійної математики за умов активного використання електронно-обчислювальної техніки, методологічного апарату сучасних філософсько-наукових вчень та звернення до міждисциплінарних дослідницьких програм, в першу чергу синергетики. Тепер нам залишається проаналізувати останній (прагматичний) аспект функціонування мови науки відносно суспільствознавчих концепцій, а саме питання операціонального статусу їх теоретичних об'єктів.

Особливості операціонального статусу теоретичних схем соціальної теорії. Згідно концепції В. С. Стьопіна "опосередковуючою ланкою між теоретичними схемами і приладовими ситуаціями реальних експериментів" [27] виступають емпіричні схеми. "Вони можуть бути отримані як "зверху", при виводі з теоретичних законів емпіричних наслідків, так і "знизу" як результат переходу від даних спостереження до емпіричних залежностей і фактів" [28]. Таким чином отримуємо основне положення про те, що "теоретичну схему можна розглядати як інваріантний зміст емпіричних схем" [29]. Відповідно, сама емпірична схема стає інваріантом приладових ситуацій. Методологічний же рівень постає інваріантом для теоретичного.

Такий підхід протягує ланцюжок від філософсько-методологічних заasad до практичного застосування й перевірки. В результаті для природничого знання цілком слушним видається теза про те, що "Суб'єкту, який пізнає, предмет дослідження завжди даний у формі практики, і тому у нього нема іншого способу бачення дійсності, крім як крізь призму цієї практики" [30].

Проте для суспільствознавчої теорії поняття приладової ситуації є досить неоднозначним. Воно насамперед асоціюється з прямими експериментами, які майже неможливі принаймні у соціології. Їх роль по зібранню та перевірці емпіричного матеріалу відіграють різноманітні методи спостереження та опитування. В. С. Стьопін враховує цей момент, трактуючи спостереження наступним чином: "Будь-яке систематичне наукове спостереження, незалежно від того, чи здійснюється воно в процесі чи поза експериментом, передбачає конструювання приладової ситуації. Систематичні спостереження можна розглядати в цьому плані як квазіекспериментальну діяльність" [31].

Таким чином конструювання цієї приладової ситуації значною мірою залежить від самого спостерігача, в той же час вимагаючи об'єктивного аналізу ситуації. Особливого значення цей процес набуває, коли дослідження проводить колектив соціологів і кожен квазіексперимент повинен бути однозначним для всіх фахівців. Саме в цьому випадку здатна відіграти свою роль кібернетична модель, яка, поєднуючи, як вже зазначалося, об'єктивні та суб'єктивні риси, може виступити для дослідницького колективу в якості спільної квазіреальності, по відношенню до якої можна використовувати зрозумілу технологію.

Досить своєрідного статусу набуває ця квазіреальність за умов наявності у ній самоорганізаційних механізмів. Тоді модель здатна до створення унікальних ситуацій, а кожна дія дослідника може виступити в якості додаткового випадкового фактора, який спрямує еволюцію віртуальної системи в одному з кількох можливих напрямків. На рівні масової культури прикладом такої моделі може бути японська іграшка "томагочі", яка моделює поведінку своєрідної домашньої тваринки. Характер взаємин людини та іграшки, на нашу думку, можна відповідно визначити як квазіспілкування.

Таким чином, визначившись із теоретичним, формалізованим та операціональним аспектами розуміння соціальної моделі, як теорії, згідно стьопінській концепції, ми можемо визначити наступні кроки по перевірці та виокремленню (в кожному конкретному випадку) відповідної теоретичної структури у соціальній теорії:

1) пошук у складі теорії ідеалізацій максимального рівня, здатних виступити основою для створення формалізованої моделі;

2) формалізація цих ідеалізацій математичними або логічними засобами;

3) створення на цій базі кібернетичної моделі, здатної відтворити досліджуваний процес чи явище у розвитку (або саморозвитку);

4) дослідження функціонування отриманої моделі та порівняння її із теоретично передбачуваними результатами або соціальною реальністю;

5) коригування моделі, або визначення меж її застосування, або висновок про її самоспростовність чи невідповідність очікуваним наслідкам.

1. Див.: *Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М., 2000. – 636 с. 2. Там само. – С. 103. 3. Никифоров А. Л. Философия науки: история и методология / А. Л. Никифоров. – М., 1998. 4. Степин В. С. Теоретическое знание. – С. 110. 5. Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Ф. Девятко. – М.: Аванти плюс, 2003. – С. 40. 6. Степин В. С. Теоретическое знание. – С. 106. 7. Там само – С. 112. 8. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М.: Академический проект, 2002. – С. 68. 9. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. – С. 118–128. 10. Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности. – С. 128. 11. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 2002. – С. 164–165. 12. Там же. – С. 145–146. 13. Гуц А. К. Социальные системы. Формализация и компьютерное моделирование: учебное пособие / А. К. Гуц, В. В. Коробицын, А. А. Лаптев и др. – Омск: Омск. гос. ун-т, 2000. – 160 с. 14. Ішмуратов А. Т. Вступ до філософської логіки: підр. для студ. та асп. гуман. спец. вищ. навч. закл. / А. Т. Ішмуратов. – К.: Абрис, 1997. – С. 8. 15. Там само – С. 12. 16. Там само. 17. Ішмуратов А. Т. Вступ до філософської логіки. 18. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине / Норберт Винер. – М.: Советское радио, 1958. – С. 202. 19. Мякишев Г. Я. Общая структура фундаментальных физических теорий и понятие состояния [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/mjakishev.html>. 20. Плотинский Ю. М. Математическое моделирование динамики социальных процессов / Ю. М. Плотинский. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – С. 8. 21. Там же. 22. Там же. – С. 7. 23. Степин В. С. Теоретическое знание. 24. Там же. – С. 115–116. 25. Там же. – С. 116–117. 26. Там же. – С. 117. 27. Там же. – С. 158. 28. Там же. 29. Там же. – С. 159. 30. Там же. – С. 168. 31. Там же. – С. 165.*

Надійшла до редколегії 14.09.12